

Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник

МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник наукових праць

2015

ББК 86.372я43+63.3(4УКР)я43

УДК 94(477)+2-9[082]

М74

Могилянські читання

Збірник наукових праць

Засновник та видавець Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник

Зареєстровано у Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України

Свідectво про реєстрацію: серія КВ № 5160 від 28.05.2001 р.

Редакційна колегія:

- Л. П. Михайлина*, доктор історичних наук — *головний редактор*
С. В. Пивоваров, доктор історичних наук, професор — *відповідальний редактор*
К. К. Крайній, кандидат історичних наук — *відповідальний секретар*
В. І. Ульяновський, доктор історичних наук, професор
І. В. Жиленко, кандидат богослов'я
В. Г. Івакін, кандидат історичних наук
А. Ю. Кондратюк, кандидат мистецтвознавства
О. О. Крайня, кандидат історичних наук
О. Б. Прокоп'юк, кандидат історичних наук
О. Д. Романченко
І. А. Черевко, кандидат геологічних наук

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника
Протокол № 3 від 01.04.2016 р.

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори

ISBN 978-966-373-809-3

© Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник, 2016
© Видавець Олег Філюк, 2016

Ільків М. В.
Кандидат історичних наук
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Пивоваров С. В.
Доктор історичних наук, професор
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

ГРАЛЬНІ АСТРАГАЛИ І КОСТІ ІЗ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ І РАННЬОМОДЕРНИХ ПАМ'ЯТОК ХОТИНЩИНИ

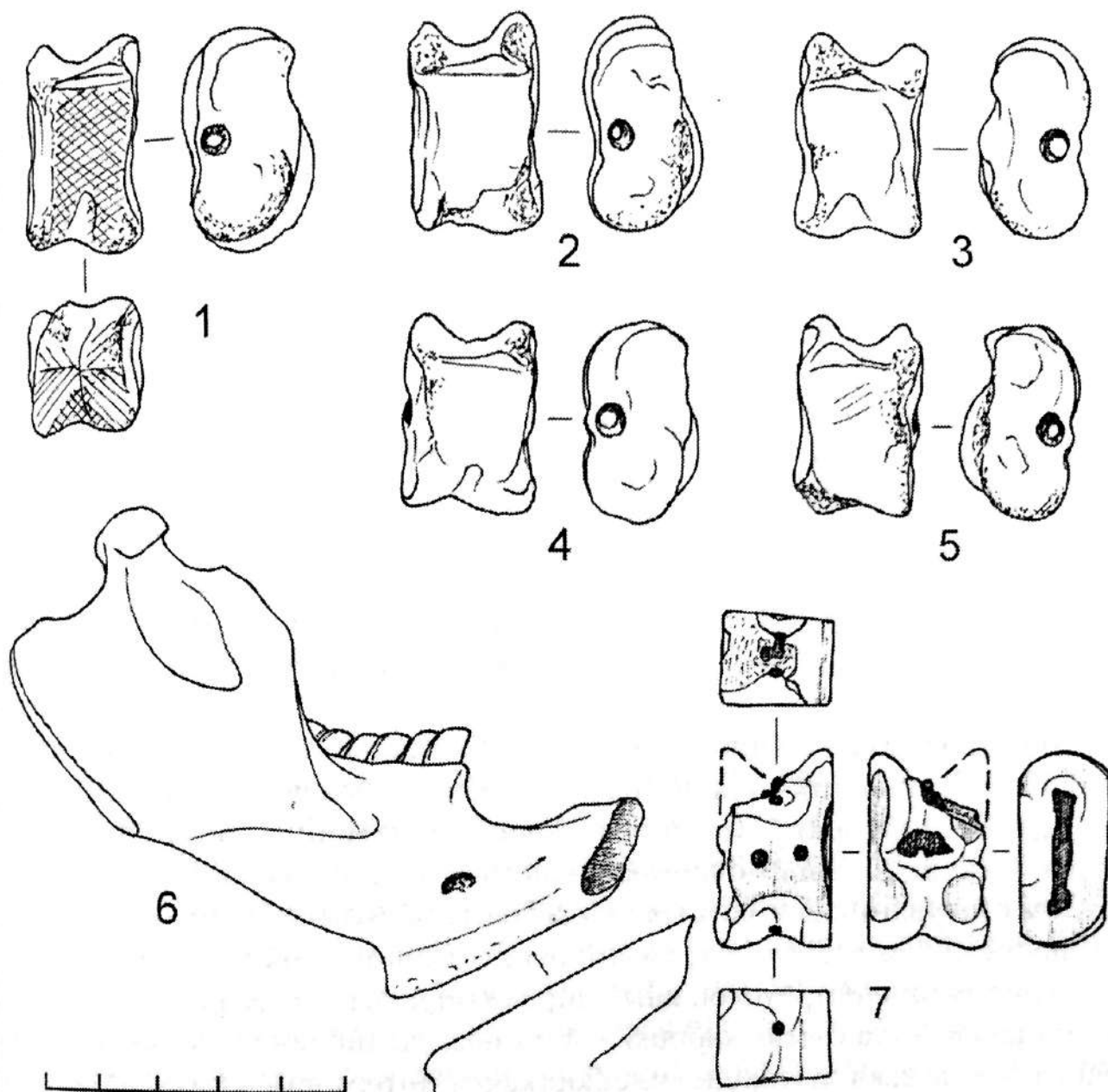
Поширеною розвагою в різні історичні епохи у багатьох народів була гра в кості. Існувало безліч варіантів гри з різним реквізитом і правилами. Простежити її появу та розвиток можна на широкому асортименті джерел: археологічних, писемних, іконографічних, етнографічних. Гра в кості зафіксована у більшості народів Старого світу: єгиптян і вавілонян, індусів і китайців, греків і римлян, кельтів, слов'ян та ін. На території України вона теж має багатовікову історію. Починаючи з епохи бронзи (катакомбна [15; 7, 323-356; 18], бабинська [10; 5], зрубна [8; 23] спільноти), різні варіанти гри в кості побутували в добу раннього заліза, особливо в античних полісах [1; 12, 77-91], й фіксуються надалі в середні віки [9, 100-101; 22, 111; 16; 17, 98-100, 103-104] та ранньоновий час.

142 Для ігор використовувалися астрагали (бабки, альчики) — характерні кістки копитних тварин, а також кубики-тесери, хронологічний пріоритет між якими й сьогодні достовірно встановити важко. Якщо останні ідентифікувати серед остеологічного матеріалу легко, то до ігрових астрагалів відносять знахідки в комплектах або ж поодинокі екземпляри зі слідами обробки [17, 98-99].

Деякі ігри знайшли відображення і поміж середньовічних старожитностей Чернівецької області, які розглядалися в роботах С. В. Пивоварова [13], І. Г. Чеховського [14] та Ю. В. Мисько [11, 116-117, іл. 1-2].

Нові археологічні знахідки із середньовічних та ранньомодерних пам'яток Хотинщини дозволяють доповнити даний перелік, а також поглибити відомості про побутово-розважальну й ритуальну сфери життя давнього населення регіону.

Перший комплекс виявлено 2014 р. на території Хотинської фортеці [6]. Набір астрагалів походить зі слов'янського житла-напівземлянки кінця X — першої половини XI ст. на території Нової фортеці. У котловані споруди розмірами 4,25×4,30 м, приблизно орієнтованого стінами за сторонами горизонту, містилася прямокутна піч-кам'янка (1,4×1,5 м)

Іл. 1.

у південно-східному кутку. Під крайнім нижнім каменем південно-західного кута печі виявлено половину щелепи бобра з 5 астрагалами.

Внутрішня сколота площина щелепи містить сліди вжитку у вигляді заполірованості (іл. 1, 6). Різець у щелепі відсутній, натомість є всі чотири корінні зуби. Навмисно фрагментована щелепа нагадує своєрідну лопатку зі скошеним краєм або, радше, ключку. Загальні розміри виробу — $10,7 \times 4,5 \times 2,0$ см; ширина “робочого краю” — 4,7 см.

Зверху на порівняно гладкій поверхні щелепи гризуна компактно лежали 5 астрагалів дрібних копитних тварин (іл. 1, 1-5). У боковій частині кожного з них присутній отвір округлої форми діаметром 0,2-0,4 см. Вони зроблені, очевидно, за допомогою кінчика леза ножа, оскільки мають біконічну форму і не зовсім рівні краї. Розміри астрагалів становлять, відповідно, $3,3 \times 2,2 \times 1,9$; $3,2 \times 2,0 \times 1,8$; $3,1 \times 2,2 \times 1,8$; $3,0 \times 2,0 \times 1,7$; $2,9 \times 2,1 \times 1,9$ см.

На чотирьох астрагалах чітких слідів іншого виду обробки, крім отворів, немає. На їх бокових площинах присутні слабкі потертості, утворені, ймовірно, під час використання чи легкого підточування. На п'ятому, найбільшому екземплярі, нанесено графіті з широкої випуклої сторони у вигляді "сіточки", а також із короткої округлої торцевої у вигляді "ялинки" (іл. 1, 1). Лінії зображення чіткі й дуже тонкі. За систематизацією Б. Г. Петерса [12, 80-82], перші чотири астрагали відносяться до різновиду I, 1, б (тип I — астрагали гральні зі слідами обробки; вид I — легко сточені з одного чи кількох боків; підвид б — які мають наскрізні отвори). Останній екземпляр належить до різновиду I, 1, б, г, який, крім перелічених вище ознак, має на своїй поверхні графіті.

Знахідки з подібною обробкою нерідко трапляються у слов'яно-руських [2, іл. 24, 1, 2, 8-10, 13; 3, 79, іл. 6, 5, 6; 16, 55, іл. 3; 19, 40-41, іл. 2, 5; 4, 1, 2, 5; 17, 99-100] і хазарських старожитностях [22, іл. 55, 5]. Найближчою територіально знахідкою із характерним отвором бокового виступу астрагала є виріб з пам'ятки райковецької культури Добринівці II [21, 43, іл. 18, 2].

Даний комплекс використовувався як гральний набір в одній з двох груп ігор: 1) коли після кидання астрагалів підраховувалися очки за відповідною стороною; 2) коли розкладені певним чином астрагали виби-вали биткою. Більш ймовірною видається перший варіант. На це вказує також сточування бокових граней астрагалів. Кожна зі сторін мала свою назву та/або значення, як, наприклад, у стародавніх Греції та Римі під час гри у бабки (*αστράγαλοι*, *tali*): широка опукла (*πρηνής*, *planus*) — 3 очки, широка ввігнута (*υπτία*, *suprus*) — 4, вузька заглиблено-плоска (*χιόν*, *planum*) — 1, вузька зазубрено-плоска (*κωον*, *tortuosum*) — 6 [19, 35; 20, 46-47]. Система цифрових позначень могла бути різною, але у більшості індоєвропейських народів, а також стародавніх єгиптян і китайців числові значення розташовували так, що сума очок на протилежних сторонах дорівнювала семи (наприклад, 1 та 6, 3 і 4). Такий розподіл також був пов'язаний з різною ймовірністю випадання граней: увігнутою стороною — 0,39; випуклою — 0,37; будь-якою із бокових — 0,12 [7, 334-335].

В античному світі, зокрема й на Боспорі, відомі ігри з п'ятьма астрагалами, коли їх, наприклад, підкидали й ловили тильною стороною долоні, підраховуючи кількість очок. Така гра простежена за матеріалами некрополя Пантікапею [1, 69], а також графічно відображена в Геркуланумі [19, 37, іл. 2, 1]. Подібний варіант гри не пояснює, щоправда, використання щелепи бобра. Тому, ймовірно, що перемога у грі з хотинським набором визначалася як випадковістю, так і власне майстерністю гравця.

У більшості випадків у традиційних суспільствах ігри в кості мали й сакральний характер. За допомогою астрагалів проводили ворожіння.

Так, в елліністичну епоху для ворожіння використовували 5 астрагалів, при випаданні яких оракул враховував 26 варіантів результату. Останні співвідносилися з літерами грецького алфавіту, кожній з яких відповідало певне пророцтво [20, 48].

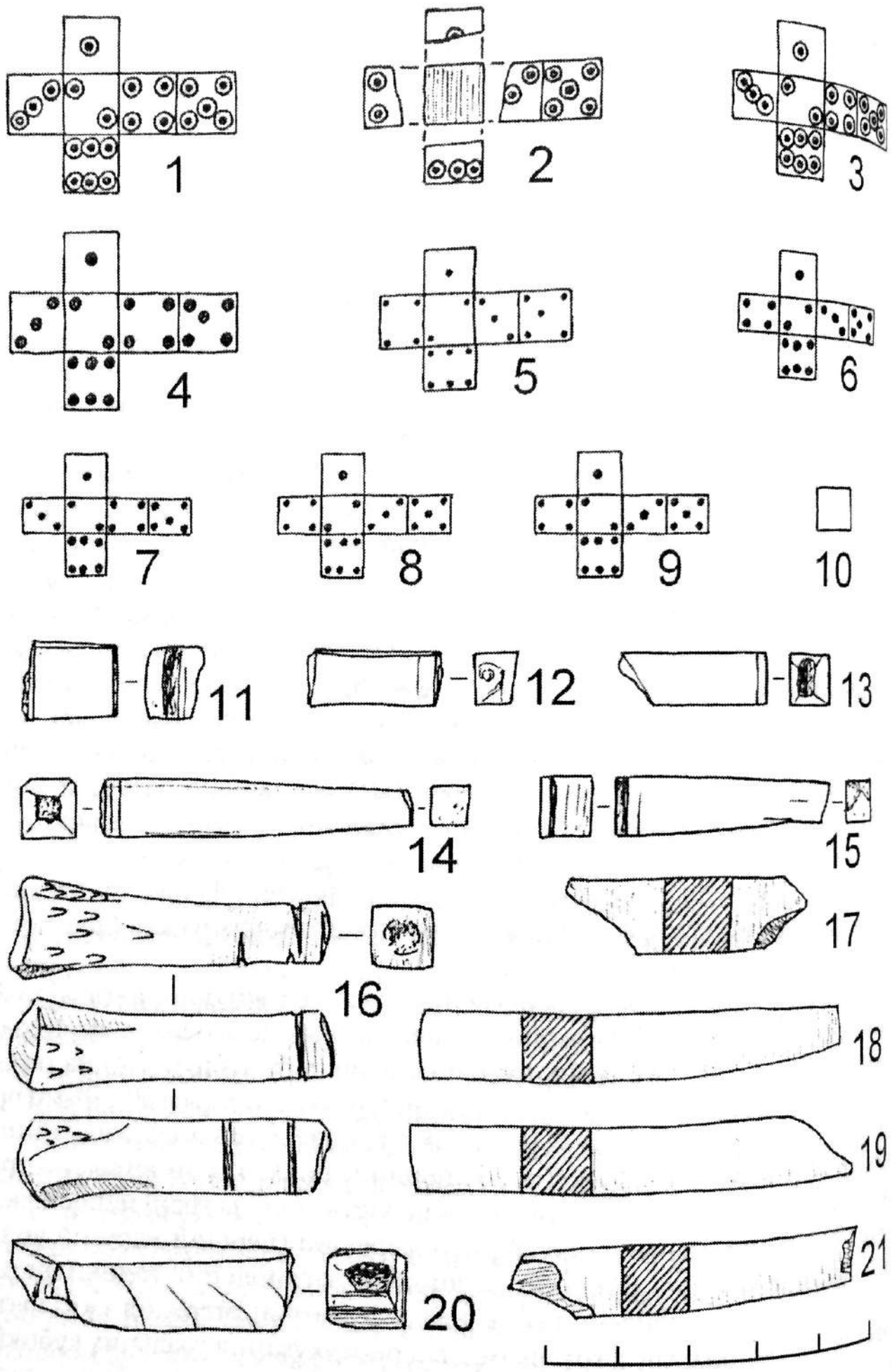
Про ритуальний характер комплексу з Хотина, безсумнівно, свідчать й особливості його депонування — під одним із кутків печі-кам'янки. У межах напівземлянки простежено два черені печі, що вказує на її перенесення з одного місця до іншого в хронологічних межах існування житла. Саме під час такого переміщення теплопристрою в його основу було покладено гральний чи, точніше, грально-ритуальний набір.

Астрагали вважалися символами багатства та достатку й використовувалися як амулети. З цього приводу висловлено думку, що астрагали з отворами нанизувалися на мотузок [12, 83].

Із наведеної вище пам'ятки походить ще одна знахідка гральної кості. Так, під час досліджень 2015 р. у перевідкладених на початку XVIII ст. культурних нашаруваннях Привратного двору Хотинського замку виявлено астрагал зі сточеними чотирма гранями ($3,0 \times 1,8 \times 1,5$ см; вага — більше 10,5 г) (іл. 1, 7). З бокової грані у ньому наявне видовжене заглиблення, що залите свинцем. На випуклій широкій стороні (чи для кращого розтікання металу, чи то для поміток граней) висвердлено два отвори, а на коротких бокових — по одному, які заповнив свинець. Особливість об'єкта виробу досить різниться від середньовічних зразків, що, попри перевідкладений характер ґрунту, дає підстави умовно датувати його XVII—XVIII ст. за значною кількістю супровідної кераміки. Цілком очевидно, що дана знахідка використовувалася під час гри як битка.

Поширення ігор у середовищі гарнізону фортеці фіксує також знахідка лінзоподібної у формі фішки з прозорого зеленого скла (діаметр — 2,8–3,1 см; висота — 0,9 см).

Іншу категорію гральних реквізитів становлять вироби у вигляді куба чи паралелепіпеда, на гранях яких нанесено кількість очок — від 1 до 6. У 2000–2002 рр. дев'ять таких гральних кубиків було знайдено на городищі у Зеленій Липі вище за течією р. Дністер, яке датується 60–70-ми рр. XIV ст. [13]. Вони різняться за розмірами та способом нанесення “ціни” кожної з граней (іл. 2, 1–9). Так, за першим показником виділено три види: 8×8 мм; $7 \times 7(6)$ мм; $5 \times 5(4)$ мм. Кількість очок на грані наносилася циркульним орнаментом з крапкою посередині (перший і другий види за розмірами) або виключно за допомогою заглиблених точок (третій вид). На городищі знайдено також декілька рогових стержнів з квадратним профілем, які були заготовками для продукування гральних кубиків (іл. 2, 11–21). Про їх місцеве виробництво свідчить також кубик з гладкими ще непозначеними гранями (іл. 2, 10).

Ил. 2.

146

При нанесенні очок дотримувалися того ж правила, що й з астрагалами – сума протилежних граней дорівнювала семи (1+6, 3+4, 5+2). Персонал гарнізону фортеці, ймовірно, використовував ігри з кубиками-тесерами виключно як розважальні та азартні.

Виявлені під час археологічних досліджень гральні кості доповнюють наші знання про повсякдення й духовну культуру місцевого населення доби Середньовіччя, вкотре засвідчуючи їхній синкретизм.

Примітки

1. Блаватская Т. В. Игральные кости из Пантикапея // Listy Filologické. – 1959. – VII (LXXXII). – Eupomia III, 2. – С. 68-80.
2. Винников А. З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века). – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1995. – 168 с.
3. Винников А. З., Кудрявцева Е. Ю. Древнерусское Животинное городище // Вопросы истории славян. Археология. Этнография. – Воронеж, 1998. – Вып. 12. – С. 71-83.
4. Горбач О. Наші давні ігри // Пам'ятки України. – 2001. – № 1-2. – С. 22-32.
5. Грищук О. М. Астрагали як елемент поховального обряду населення дніпро-донської бабинської культури // Донецький археологічний збірник. – 2013. – № 17. – С. 24-34.
6. Ільків М. В., Пивоваров С. В., Михайлина Л. П., Калініченко В. А. Археологічні дослідження на території Хотинської фортеці // АДУ 2014. – (У друзі).
7. Клейн Л. Время кентавров. Степная прародина греков и ариев. – СПб. : Евразия, 2010. – 496 с.
8. Ковалева И. Ф. Срубные погребения с наборами альчиков // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С. 59-91.
9. Корзухина Г. Ф. Из истории игр на Руси // СА. – 1963. – № 4. – С. 85-102.
10. Литвиненко Р. О. Похоронения культурного кола Бабине з астрагалами // Древности. – Харьков, 2005. – С. 74-86.
11. Мисько Ю. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя) // Археологічні студії. – К. ; Чернівці : Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 113-120.
12. Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. – М. : Наука, 1986. – 192 с.
13. Пивоваров С. Рогові та кістяні вироби з середньовічного городища в Зелений Ліпі // Музейний щорічник. 2004–2005. – Чернівці : Золоті литаври, 2005. – Вип. 3-4. – С. 45-52.
14. Пивоваров С., Чеховський І. Знаки Рюриковичів із Василева // Буковинський журнал. – 1992. – № 1. – С. 116-122.
15. Санжаров С. Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями // СА. – 1988. – № 1. – С. 140-158.
16. Сергеева М. С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 50-58.

17. Її ж. Косторізна справа у стародавньому Києві. — К. : КНТ, 2011. — 256 с.
18. Сотникова С. В. Детские погребения с наборами альчи́ков и роль игры в обществах степного населения эпохи бронзы // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — 2014. — № 2(25). — С. 26-34.
19. Стрельник М. О., Хомчик М. А., Сорокіна С. А. Гральні кості (II тис. до н.е. — XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 34-49.
20. Стрельник М. О., Сорокіна С. А., Хомчик М. А. Ігри давнього населення України // Наукові записки НаУКМА. — 2010. — Т. 101: Теорія та історія культури. — С. 46-54.
21. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К. : Наукова думка, 1976. — 178 с.
22. Флерова В. Е. Резная кость юго-востока Европы IX-XII века. — СПб. : Алетейя, 2001. — 352 с.
23. Цимиданов В. В. Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа // Археологический альманах. — 2001. — № 10. — С. 215-248.